

Datowanie Apokalipsy w świetle głosów tradycji

Leszek Jańczuk

Wyższa Szkoła Teologiczno-Społeczna w Warszawie
lesjanc11@gmail.com

Głosy tradycji dotyczące czasu powstania Apokalipsy św. Jana są niejednorodne i odnoszą czas powstania tej księgi do czterech różnych rzymskich cesarzy: Klaudiusza, Nerona, Domicjana i Trajana. Niektóre głosy są nieprecyzyjne i nie określają cesarza imiennie. We współczesnej biblistyce dominuje pogląd, że Apokalipsa powstała w końcu I wieku jako jedna z ostatnich ksiąg Nowego Testamentu. Przekonanie to bardziej opiera się na danych wewnętrznych Apokalipsy niż na głosach tradycji, niemniej zwolennicy późnego datowania zazwyczaj przekonują, że głosy tradycji również przemawiają na rzecz późnego datowania tej księgi. Tylko nieliczni badacze opowiadają się dziś za wczesnym datowaniem ostatniej księgi Nowego Testamentu.

1. Cytowanie Apokalipsy

Co najmniej kilka wspólnych motywów zachodzi pomiędzy Apokalipsą a *Wojną żydowską* Józefa Flawiusza, dziełem powstałym około roku 75. Jednak wzajemna zależność tych dzieł jest raczej wątpliwa, ponieważ nie ma żadnych wzajemnych cytatów, a podobieństwa co do motywów można wytłumaczyć tym, że obaj autorzy wykorzystali motywy obecne w żydowskiej literaturze apokaliptycznej. Apokalipsa stosuje siódmkowe serie plag, a dzieło Flawiusza liczy siedem ksiąg, przy czym dwie ostatnie plagi i dwie ostatnie księgi Flawiusza mają nieco wspólnych cech¹. Apokalipsa stosuje też serię siedmiu grzmotów, które nawiązują do siedmiu głosów, a według Flawiusza zniszczenie świątyni miało poprzedzić sześć głosów (*De bello Judaico*, VI, 301).

---

1 Szósta księga *De bello Judaico* opowiada o zburzeniu Jerozolimy, siódma o triumfie i uroczystości w świątyni boga grzmotu; szósta plaga Apokalipsy mówi zawsze o wielkich zniszczeniach, a siódma o grzmotach i triumfie.

Dla Flawiusza siódemka wyrażała kompletność i nieodwracalność, szóstka natomiast była liczbą niekompletną – niepełną siódemką. Toteż stosując serię sześciu głosów, dał wyraz przekonaniu, że dzieło zniszczenia dokonane przez Rzymian nie jest nieodwracalne, a świątynia zostanie jeszcze odbudowana². Zachodzi więc szereg wspólnych motywów, ale o innym zastosowaniu.

Deane James Woods zwrócił uwagę na podobieństwa, jakie zachodzą pomiędzy zbiorem wierszy *Silvae* autorstwa Publiusza Papiniusza Stacjusza (zm. 96) a Apokalipsą. Woods wyliczył jedenaście wspólnych motywów łączących oba dzieła. Woods był zdania, że autor Apokalipsy zapoznał się z twórczością Stacjusza i wykorzystał to w swoim dziele³. Są to zbyt daleko idące wnioski, ponieważ *Silvae* powstały pod koniec życia Stacjusza, datowane są zwykle na lata 89–96, a pierwsze trzy księgi opublikowane zostały dopiero po roku 93⁴. Tak późna data wyklucza całkowicie możliwość wykorzystania tego dzieła przez autora Apokalipsy, nie tylko w czasach Nerona, ale także i Domicjana. Stacjusz pisał w Neapolu, a Jan w Efezie. Jediną możliwą do przyjęcia datą powstania Apokalipsy byłaby wtedy końcówka Trajana. Ponadto autor Apokalipsy korzysta przede wszystkim z ksiąg Starego Testamentu i bardzo niechętnie korzysta z dzieł sobie współczesnych. Dlatego bardziej prawdopodobnym jest wykorzystanie Apokalipsy przez Stacjusza, zwłaszcza że wspólne motywy są bardziej czytelne i wyraziste właśnie w Apokalipsie. Być może obaj, niezależnie od siebie, wykorzystali istniejące już wzorce. U Stacjusza nie ma żadnych cytatów z Apokalipsy.

Jednym z pierwszych dzieł, które być może cytuje Apokalipsę, jest powstały w końcu I wieku 1 List Klemensa. Chodzi o tekst 1 Klem 34, 3, który przypomina Ap 22, 12. Oba te teksty są zbyt podobne, by uznać to za dzieło przypadku. Porównując kontekst, jak i sposób wykorzystania cytatu należy uznać, że to raczej tekst z 1 Listu Klemensa nosi cechy cytatu ze względu na poprzedzającą cytat formułę: *προλέγει γὰρ ἡμῖν*. Tego typu formułami poprzedzane są cytaty biblijne w apokryficznym liście. Zazwyczaj formuły te brzmią następująco: *λέγει γάρ, εἶπεν γάρ* bądź *γέγραπται γάρ*. Cytaty te zazwyczaj nie są dosłowne, więc zależność od Apokalipsy jest możliwa. Nie musi to być zależność bezpośrednia, ponieważ oba te teksty wykazują także znaczne podobieństwo do Iz 40, 10 według Septuaginty. Oba jednak pomijają

2 Podobnie jak w Ez 9, 2 pierwszego zniszczenia Jerozolimy dokonuje sześciu niszczycieli.

3 D. J. Woods, *Statius' "Silvae" and John's "Apocalypse": Some Parallel and Contrastive Motifs*, Dallas 1990, s. 321, 324.

4 D. R. Shackleton Bailey, *Statius. Silvae*, Cambridge 2003, s. 5.

informację o silnym ramieniu Pana (ὁ βραχίων μετὰ κυριαίας), co może sugerować ich wzajemną zależność. Jakkolwiek datowanie 1 Listu Klemensa jest niepewne, bardziej jednak prawdopodobnym rozwiązaniem jest, by autor tego listu cytował Apokalipsę niż odwrotnie. Jednak Klemens stosuje cztery cytaty nieznanego pochodzenia i tym samym nie można wykluczyć sytuacji, że Klemens oraz autor Apokalipsy zaczerpnęli ten tekst np. z tradycji targumicznej⁵. Poza tym brak w liście jakichkolwiek innych tekstów zależnych bądź zbieżnych z Apokalipsą, tak więc zależność 1 Klemensa od tej księgi od Apokalipsy nie jest oczywista.

Iz 40, 10 LXX	1 Klem 34, 3	Ap 22, 12
Ἰσοῦ κύριος μετὰ ἰσχύος ἔρχεται καὶ ὁ βραχίων μετὰ κυριαίας, ἰσοῦ ὁ μισθὸς αὐτοῦ μετ' αὐτοῦ καὶ τὸ ἔργον ἐναντίον αὐτοῦ.	Ἰσοῦ ὁ κύριος, καὶ ὁ μισθὸς αὐτοῦ πρὸ προσώπου αὐτοῦ, ἀποδοῦναι ἑκάστῳ κατὰ τὸ ἔργον αὐτοῦ.	Ἰσοῦ ἔρχομαι ταχύ, καὶ ὁ μισθὸς μου μετ' ἐμοῦ, ἀποδοῦναι ἑκάστῳ ὡς τὸ ἔργον ἐστίν αὐτοῦ.

Pasterz Hermasa jest ponad wszelką wątpliwość zależny od Apokalipsy, jednak dokładna data powstania tego dzieła jest nieznaną, a jego datowanie bywa uzależniane od datowania Apokalipsy. Według Fragmentu Muratoriego Hermas był bratem Piusa I, biskupa Rzymu, i tym samym *Pasterz* musiałby powstać po roku 140. Według Orygenesisa autorem jest Hermas wspomniany w Rz 16, 14 i tym samym *Pasterz* nie mógłby powstać później niż koniec I wieku. Zwolennicy wczesnego datowania Apokalipsy preferują zwykle datowanie na koniec I wieku (Schaff⁶, Robinson⁷, Gentry⁸). *Pasterz* może służyć jako argument za wczesnym datowaniem Apokalipsy dopiero po udowodnieniu, że *Pasterz* powstał przed rokiem 100. Brak jednak na to mocnych dowodów.

Apokalipsy nie cytuje *Didache* oraz Ignacy Antiocheński, co może przemawiać na rzecz późniejszego datowania tej księgi. Z drugiej strony może to być wynikiem niedostatecznego rozpowszechnienia Apokalipsy bądź wątplenia w jej kanoniczność. *Didache* porusza eschatologiczną tematykę i opiera się niemal wyłącznie na Mt 24 (16, 1–7). Ignacy pisze listy m.in. do Efezu, Filadelfii i Smyrny, do których zwrócone były trzy spośród siedmiu listów Apokalipsy (Ap 2–3).

5 G. K. Beale, *The Book of Revelation*, Grand Rapids 1999, s. 1137 (The New International Greek Testament Commentary).

6 P. Schaff, *History of the Christian Church*, Grand Rapids 1950, s. 688nn.

7 J. A. T. Robinson, *Redating the New Testament*, London 1976, s. 319–320.

8 K. L. Gentry, *Before Jerusalem Fell. Dating the Book of Revelation*, Tyler 1976, s. 86–90.

2. Od Justyna do Fragmentu Muratoriego

Justyn Męczennik nie podaje nigdzie danych dotyczących czasu powstania Apokalipsy. Autora nazywa Janem, jednym z apostołów (81, 4). Akcja jego *Dialogu z Żydem Tryfonem* została umieszczona w Smyrnie na początku powstania Bar Kochby (1, 3; 9, 3), co może być wzorowaniem się na warunkach, w jakich powstawała w przeszłości Apokalipsa. David E. Aune podaje Justyna jako zwolennika wczesnego datowania Apokalipsy⁹.

Autorem pierwszego komentarza do Apokalipsy jest Meliton z Sades. Komentarz ten zaginął, zachował się tylko zacytowany przez Euzebiusza fragment *Apologii* skierowanej do Marka Aureliusza, w której wymienia dwóch cesarzy prześladowujących chrześcijan: Nerona i Domicjana¹⁰. Można więc przypuszczać, że powstanie Apokalipsy odnosił do któregoś z nich. R. H. Charles uznał jednak Melitona za zwolennika późnej datacji¹¹. Brak podstaw do wyciągania tak daleko idących wniosków.

Fragment Muratoriego stwierdza, że apostoł Paweł, pisząc swoje listy do Kościołów, wzorował się na siedmiu listach z Apokalipsy (rozdziały 2–3). Nie oznacza to, że według autora fragmentu Apokalipsa miałyby powstać jeszcze w czasach cesarza Klaudiusza. Chodzi raczej o to, że powstała ona wcześniej niż pełny zbiór Listów Pawła i nie oznacza, że jest starsza od każdego Listu Pawła¹². Warto zauważyć, że kolejność Listów Pawła jest niepoprawna. Listy do Tesaloniczan wymienione zostały w szóstej kolejności, a za najstarsze uznane zostały Listy do Koryntian.

3. Ireneusz z Lyonu

Ireneusz z Lyonu datę powstania księgi odniósł do końca panowania Domicjana (81–96)¹³. Wizjonera nazywa Janem, uczniem Pańskim, a dożył miał czasów Trajana¹⁴. Nie nazywa go apostołem, ale sposób, w jaki o nim

9 D. Aune, *Revelation*, Dallas 1997, s. LVIII (Word Biblical Commentary, 52).

10 Euzebiusz z Cezarei, *Historia Ecclesiastica*, IV, 26, 7–11.

11 R. H. Charles, *A Critical and Exegetical Commentary on the Revelation of St. John*, Edinburgh 1920, t. 1, s. XCII (International critical commentary, 44).

12 Por. W. Linke, *Data powstania i temat główny Apokalipsy Jana we wczesnej tradycji kościelnej*, [w:] *Trud w Panu nie jest daremny*, red. W. Linke, Niepokalanów 2010, s. 331.

13 *Adversus Haereses*, V, 30.3.

14 *Adversus Haereses*, II, 22.5; III, 3.4.

mówi, sugeruje apostoła¹⁵. Wymienia go obok Pawła. Polikarp został wyznaczony na biskupa Smyrny przez apostołów¹⁶. Ireneusz nie wymienia owych apostołów z imienia¹⁷. Być może Ireneusz był świadomy, że tradycja dotycząca Jana apostoła została przemieszana z tradycją dotyczącą innego Jana, ale też ucznia Jezusa. Ponieważ nie był w stanie rozwikłać tego problemu, na wszelki wypadek autora Apokalipsy nie nazywa apostołem. Opinia Ireneusza odnośnie czasu powstania Apokalipsy została później powtórzona przez Wiktoryna, Euzebiusza, Hieronima i innych ojców Kościoła, była podzielana przez średniowiecznych komentatorów i nowożytnych egzegetów. Uznano też, że Ireneusz mówi o apostołe Janie. Dopiero w XIX wieku zaczęto mówić o dwóch uczniach o imieniu Jan.

David E. Aune wytknął Ireneuszowi, że bezkrytycznie powoływał się na mało wiarygodne głosy tradycji. Opisując niezwykłą obfitość urodzaju w czasach tysięcletniego królestwa, Ireneusz powołał się na czwartą księgę zaginionego dzieła Papiasza pt. *Wyjaśnienie mów Pańskich* mówiącej o nieprawdopodobnej ilości wina, jaką produkować będzie winna latorośl. Według Ireneusza nauczanie to pochodzi od samego Jezusa, powtórzone przez Jana, ucznia Pana, i zapisane przez Papiasza (*Adversus Haereses*, V, 33.3)¹⁸. Judasz nie uwierzył Jezusowi i poddał w wątpliwość prawdziwość jego przepowiedni (*Adversus Haereses*, V, 33.4). Tymczasem wątek ten występuje w apokalipsach żydowskich (1 Hen 10, 19; 2 Bar 29, 5) i pochodzi z wczesnego judaizmu. Wątek ten jest również obecny w Apokalipsie Pawła, która mogła korzystać z Papiasza¹⁹. Cytat z Papiasza nie nazywa jednak Jana apostołem, lecz uczniem Pana. Według Euzebiusza Papiasz nigdy nie widział Jana apostoła.

Papiasz zamieszcza bajeczną i wysoce nieprawdopodobną historię śmierci Judasza: twierdził m.in., że w miejscowości, w której zmarł Judasz, ziemia przestała rodzić i aż po jego czasy nikt tam nie może przejść bez zatkania nosa²⁰. Euzebiusz z Cezarei krytykuje Papiasza za przytaczanie przedziwnych i legendarnych opowieści. Zaznacza, że Papiasz cieszył się powagą

---

15 „Quidam autem eorum non solum Johannem, sed et alios apostolos viderunt” (II, 22.5). Wymienia go też obok Pawła (III, 3.4).

16 *Adversus Haereses*, III, 3.4.

17 Według Tertuliana dokonał tego Jan apostoł.

18 Powszechnie przyjmuje się, że Ireneusz miał na myśli Jana apostoła.

19 D. E. Aune, *Prolegomena to the Study of Oral Tradition in the Hellenistic World*, [w:] H. Wansbrough, *Jesus and the Oral Gospel Tradition*, London: T & T Clark International 2004, s. 82-83.

20 Apolinary z Laodycei, *Fragmenty*; A. W. Zwiep, *Judas and the Choice of Matthias. A Study on Context and Concern of Acts 1 : 15-26*, Tübingen 2004, s. 112-115.

u pisarzy kościelnych, m.in. u Ireneusza, którzy zbyt łatwowiernie przyjmowali Papiaszowe relacje²¹. Euzebiusz ma tu prawdopodobnie na myśli pisarzy przedniejskich. Samego Papiasza nazywa nietęgą głową.

Nietrudno zauważyć, że Ireneusz miesza różne tradycje, jak np. spotkanie apostoła Jana z Kerinthosem wplata w relację o spotkaniu Polikarpa z Marcjonem (*Adversus Haereses*, III, 3.4). Ireneusz nazywa Papiasza uczniem Jana i słuchaczem apostołów²². Euzebiusz z Cezarei zarzuca Ireneuszowi niedokładne cytowanie Papiasza i zaznacza, że Papiasz nigdzie nie twierdzi, by widział bądź słuchał apostołów. Papiasz według Euzebiusza jedynie twierdzi, że był słuchaczem prezbiterów²³ (tj. Jana i Arystiona). Być może Ireneusz pomylił prezbitera Jana z apostołem Janem. Jednak cytaty Euzebiusza i sposób, w jaki ocenia Papiasza, jest dość niejednoznaczny. Z cytatu przytoczonego w *Adversus Haereses*, III, 39.3–4 nie wynika w sposób bezdyskusyjny, że Papiasz widział Jana Prezbitera i Arystiona.

Być może pomyłka Ireneusza wynikała stąd, że śmierć autora Apokalipsy nastąpiła niedługo po śmierci Domicjana. Ponadto było dwóch uczniów o imieniu Jan, a Ireneusz ich nie rozróżniał. Według Ireneusza Jan mieszkał w Efezie aż do początku panowania Trajana i odgrywał ważną rolę w Azji Mniejszej. Jednak zarówno Ignacy Antiocheński, jak i Polikarp, biskup Smyrny, powołują się w swoich pismach na apostoła Pawła i jego działalność w Azji Mniejszej, ale całkowicie przemilczają apostoła Jana²⁴. Nie przekreśla to pobytu apostoła Jana w Efezie²⁵, ale sugeruje, że pobyt ten był albo krótki, albo Jan nie odgrywał aż tak ważnej roli, jaką Ireneusz mu przypisał. Sam Ireneusz przyznaje, że widział Polikarpa jako małe dziecko²⁶. Opinia Ireneusza rozpowszechniła się i była szeroko przyjmowana w starożytnym Kościele²⁷.

Wartość Ireneuszowego świadectwa obniża to, że umieszcza je w kontekście trudności interpretacyjnych Apokalipsy, próbuje przekonać czytelnika do swoich racji przy pomocy argumentu, iż księga ta powstała niedawno, prawie w jego czasach, a on sam kontaktował się z osobami, które rozmawiały z jej autorem. Dlatego czytelnik winien uwierzyć, że jego stanowisko

21 *Historia Ecclesiastica*, III, 39.2–7.

22 *Adversus Haereses*, V, 33.4.

23 *Historia Ecclesiastica*, III, 39.8–14.

24 Por. C. Sandoval, *Can Christians Prove the Resurrection? A Reply to the Apologists*, Victoria 2010, s. 87.

25 Pobyt Jana apostoła w Efezie potwierdzają również inne źródła.

26 *Adversus Haereses*, III, 3.4; V, 20.4–8.

27 D. Aune, *Revelation*, dz. cyt., s. LIX.

interpretacyjne jest słuszne. W ten sposób Ireneusz kreuje siebie na ucznia apostołskiego. Warto też zauważyć, że od końca panowania Domicjana do narodzenia Ireneusza minęło przynajmniej 40 lat, więc stwierdzenie, iż Apokalipsa powstała prawie w jego czasach jest przesadą.

Wersja Ireneusza została powszechnie przyjęta przez późniejszych łacińskich ojców Kościoła, ponieważ Ireneusz został uznany za ucznia Polikarpa, a Polikarp za ucznia apostoła Jana. Tymczasem jedno i drugie jest wątpliwe. Sam Ireneusz stwierdził jedynie, że widział Polikarpa jako dziecko²⁸. Późniejsze legendy uczyniły z niego ucznia. Polikarp prawdopodobnie również nigdy nie widział Jana Apostoła, ale znał Jana Prezbitera. Papiasz, rówieśnik Polikarpa, zaznaczył, że żadnego z apostołów nigdy nie widział. Obaj mieszkali w Azji Mniejszej. Ireneusz myli Jana Apostoła z Janem Prezbiterem i chyba był tego świadom, skoro nazywa go uczniem Pańskim, ale nigdzie nie nazwał go apostołem. Stwierdza, że Polikarp został ustanowiony biskupem przez apostołów, ale nie nazywa ich imiennie. Dopiero Tertulian utrzymuje, że Polikarp został ordynowany przez Jana Apostoła²⁹. Nie wiadomo, skąd Tertulian zaczerpnął tę opinię, być może taki wniosek wyciągnął z lektury Ireneusza. Euzebiusz w różnych miejscach swoich dzieł przytacza rozmaite tradycje na temat Apokalipsy i czasu jej powstania, że trudno jest się zorientować, jaki był jego własny pogląd w tej sprawie. Autorstwo tej księgi najprawdopodobniej przypisywał Janowi Prezbiterowi³⁰.

4. Od Klemensa Aleksandryjskiego do Wiktoryna

Klemens Aleksandryjski stwierdził, że powrót z Patmos nastąpił po śmierci tyrana, nie sprecyzował jednak, którego³¹. Rzymscy historycy często określali Nerona mianem tyrana, obawiano się też jego powrotu. Żaden inny cesarz z I wieku nie zasługuje na miano tyrana w takim stopniu jak Neron³². Neron był też pierwszym cesarzem prześladującym chrześcijan. Jednak Domicjan

---

28 *Adversus Haereses*, III, 3.4.

29 *De Praescriptione Haereticorum*, 32.

30 Widoczne jest to zwłaszcza wtedy, gdy Euzebiusz przytacza poglądy Dionizego Aleksandryjskiego dotyczące autorstwa Apokalipsy.

31 *Quis dives salvetur*, 42.

32 Por. K. L. Gentry, *Before Jerusalem Fell. Dating the Book of Revelation*, dz. cyt., s. 69nn.

też był określany jako tyran (np. Swetoniusz)³³. Tym samym termin „tyran” może się odnosić zarówno do Nerona jak i Domicjana.

Klemens, zacytowany przez Euzebiusza, opowiada o działalności Jana w Efezie, rozpoczynając od powrotu z wyspy Patmos. W ogóle nie omawia jego działalności przed zesłaniem. To oznacza, że Klemens Aleksandryjski wskazuje raczej na wczesną datę Apokalipsy, odnoszącą się do czasów Nerona³⁴. Euzebiusz cytuje zaginione dzieło Klemensa.

Tertulian utrzymywał, że zesłanie Jana na Patmos nastąpiło w tym samym czasie, co śmierć apostołów Piotra i Pawła³⁵. Oznacza to, że Jan został zesłany na Patmos przez Nerona. Hort zauważył ponadto, że gdy Tertulian mówi o Domicjanie, nie czyni żadnych aluzji do Jana³⁶.

Hipolit Rzymski stwierdził, że apostoł Jan miał widzenie na wyspie Patmos³⁷. Brak jednak jakiegokolwiek wzmianki o cesarzu rzymskim.

Orygenes (185–254) bywa traktowany jako świadek na rzecz późnego datowania Apokalipsy. Tymczasem nigdzie nie nazywa imiennie cesarza, za którego Jan został zesłany. Komentując perykopę o synach Zebedeusza, stwierdził: „Rzymski król – jak poucza tradycja – skazał Jana na wyspę Patmos”³⁸. Być może Orygenes znał obie tradycje i nie był pewien, za którego cesarza nastąpiło to zesłanie. Kenneth L. Gentry argumentował, że tytuł król bardziej pasuje do Nerona niż do Domicjana, ponieważ cesarze od Cezara po Nerona mieli arystokratyczne pochodzenie i na Wschodzie byli traktowani jako królowie. Natomiast następcy Nerona byli generałami³⁹. Jednak Ekumeniusz nazywa Domicjana królem.

Powstałe w drugiej połowie II wieku i przepisane Prochorusowi apokryficzne *Dzieje Jana* utrzymują, że Jan został zesłany za Nerona. Apokryf nie zachował się w całości, a fragment mówiący o zesłaniu na Patmos przypada

33 Suetonius, *Domitian*, 1, 3.

34 *Historia ecclesiastica*, III, 23.5–19.

35 *De Praescriptione Haereticorum*, 36.

36 F. J. A. Hort, *The Apocalypse of St. John: I-III*, London 1908, ss. xv–xvii.

37 *De antichristo*, 36.

38 Ῥωμαίων βασιλεὺς (ὡς ἡ παράδοσις διδάσκει) κατεδίκασε τὸν Ἰωάννην μαρτυροῦντα διὰ τὸν τῆς ἀληθείας λόγον εἰς Πάτμον τὴν νῆσον διδάσκει δὲ τὰ περὶ τοῦ μαρτυρίου ἑαυτοῦ Ἰωάννης, μὴ λέγων τίς αὐτὸν κατεδίκασε, φάσκων ἐν τῇ Ἀποκαλύψει ταῦτα: «ἐγὼ Ἰωάννης, ὁ ἀδελφὸς ὑμῶν καὶ συγκοινωνὸς ἐν τῇ θλίψει καὶ βασιλείᾳ καὶ ὑπομονῇ ἐν Ἰησοῦ, ἐγενόμην ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένῃ Πάτμῳ διὰ τὸν λόγον τοῦ θεοῦ» καὶ τὰ ἑξῆς. καὶ εἶοικε τὴν ἀποκάλυψιν ἐν τῇ νήσῳ τεθεωρηκέναι. (*In Matthaem*, 16, 6).

39 K. L. Gentry, *Before Jerusalem Fell. Dating the Book of Revelation*, dz. cyt., s. 99.

na część zaginioną, niemniej kolejność narracji sugeruje, że zesłanie nastąpiło wkrótce po przybyciu Jana do Efezu.

Wiktoryn z Patawii (zm. 304), komentując Ap 10, 11, podał, że Jan zesłany został na wyspę Patmos dla pracy w kopalniach za panowania Domicjana. Komentując 17, 11 napisał, że Apokalipsa została napisana za Domicjana, ale opublikowana za Nerwy⁴⁰. Podobnie uważał Pseudo-Augustinus (*Quaestiones in Vetus et Novum Testamentum*, 76, 2). Obaj komentatorzy sprawiają wrażenie bycia zależnymi od Ireneusza.

5. Euzebiusz

Euzebiusz z Cezarei (264–340) w kilku miejscach swej *Historii Kościelnej* stwierdza, że Jan wrócił z zesłania po śmierci Domicjana⁴¹. W dwóch różnych miejscach tego dzieła powtórzył relację Ireneusza i zasugerował przy tym, że zesłanie mogło nastąpić w 14 roku panowania Domicjana, ponieważ w tym właśnie roku zesłana została na wyspę Poncję Flawia Domitylla, siostrzenica Flawiusza Klemensa, konsula, za to, że została chrześcijanką⁴².

14 rok Domicjana jest tylko przypuszczeniem Euzebusza i dlatego brak podstaw, aby traktować ten rok jako pewną datę. Euzebiusz również i w innych sytuacjach podaje wątpliwe daty i wątpliwe informacje. Data przybycia apostoła Piotra do Rzymu jest odmienna od głosów wcześniejszej tradycji⁴³, a Piotr miał się spotkać w Rzymie z Filonem⁴⁴.

40 *Commentarii in Apocalypsin*, [w:] *Victorini Episcopi Petavionensis Opera*, recensvit, commentario critico instrvxit, prolegomena et indices adiecit I. Havvssleiter, Vindobonae–Lipsiae 1916, s. 92 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 49).

41 *Historia ecclesiastica*, III, 20.9; III, 23.1.

42 *Historia ecclesiastica*, III, 18.1–4; V, 8.5–6.

43 Cyryl Jerozolimski (*Catechesis*, 6), Filostratus (*De haereses*, 30), Sulpicjusz (*Historia sacra*, 1.2), Prosper z Akwitanii (*De promissionibus et praedictionibus Dei*, IV, 13), Maksym z Turynu (*Sermones*, 5), Hegezyp Młodszy i Laktancjusz (*De mortibus persecutorum*, 2, 5) odnoszą to wydarzenie do czasów Nerona. Ireneusz nie podaje, za którego cesarza Piotr przybył do Rzymu (*Adversus Haereses*, 3, 3). O pobycie Piotra w Rzymie świadczą także dzieła Tertuliana, Cypriana, Dionizego, Gajusza, Klemensa Aleksandryjskiego, Orygenesza, Familiana, Ignacego z Antiochii, Klemensa Rzymskiego, a także niektóre apokryfy (np. Apokalipsa Piotra). Dionizy Koryncki mówi, że Piotr z Azji przybył do Koryntu, a stamtąd do Rzymu (Euzebiusz, *Historia ecclesiastica*, 2, 25). Euzebiusz podaje, że Piotr przybył jeszcze za Klaudiusza (*Historia ecclesiastica*, II, 14).

44 *Historia ecclesiastica*, II, 17.

Jednak w *Demonstratio Evangelica* Euzebiusz w tym samym zdaniu mówi o śmierci Piotra, Pawła i o zesłaniu apostoła Jana na wyspę (V, 3), co oznacza, że należy je odnosić do tego samego czasu. Nie musi to oznaczać, że Euzebiusz w tym dziele opowiada się za czasami Nerona jako datą powstania Apokalipsy, ponieważ Euzebiusz skłaniał się ku pogładowi, że autorem Apokalipsy mógł być Jan Prezbiter, który został pomyłony z apostołem⁴⁵.

6. Hieronim

Hieronim w swym dziele *De viris illustribus* podał, że Jan został zesłany za Domicjana na wyspę Patmos, gdzie napisał Apokalipsę, do której Justyn i Ireneusz napisali komentarze. Wrócił do Efezu za Nerwy, założył wiele kościołów w całej Azji i zmarł w 68 roku, licząc od pasji „naszego Pana”⁴⁶. W łączeniu zesłania z Domicjanem najwyraźniej zależny jest od Ireneusza, jednak informacja o założeniu licznych kościołów w Azji pochodzi z jakiegoś innego źródła. Gdyby Jan miał wrócić z zesłania za Nerwy, żyłby jeszcze niewiele lat i nie miałby za wiele czasu, by zakładać Kościoły w Azji, nie mówiąc już o zbyt podeszłym wieku dla takiej aktywności. Zupełnie inaczej przedstawiałaby się ta sprawa, gdyby powrót nastąpił po śmierci Nerona.

W dziele *Adversus Jovinianus* Hieronim przytoczył legendę podaną przez Tertuliana o gotowaniu Jana w oleju, a następnie o zesłaniu na Patmos i twierdzi, że nastąpiło to za Domicjana (*Adversus Jovinianus*, 1, 26). Jednak Tertulian łączył zesłanie ze śmiercią apostołów Piotra i Pawła, więc przytoczona legenda bardziej pasuje do Nerona niż jakiegokolwiek innego cesarza⁴⁷.

7. Od Epifaniusza do Doroteusza

Epifaniusz z Salaminy (315–403) stwierdza, że wygnanie i powrót Jana Apostoła nastąpiły za panowania Klaudiusza (41–54), natomiast Ewangelia

---

45 *Historia ecclesiastica*, III, 39.6.

46 Hieronimus, *De viris illustribus*, 9.

47 Por. P. Schaff, *History of the Christian Church*, dz. cyt., t. 1, s. 428–429.

Jana została napisana dopiero za Domicjana⁴⁸. Prawdopodobnie Epifaniusz pomylił Klaudiusza z Neronem, który również używał imienia Klaudiusz⁴⁹.

Pseudo-Augustyn opowiadał się za Domicjanem⁵⁰.

Teofilakt, biskup Achrydy (XI wiek), nadmienił, że Apokalipsa powstała 32 lata po wniebowstąpieniu Chrystusa⁵¹. To by dawało rok 65, czyli czasy Nerona. Na rok 32 po wniebowstąpieniu późnośredniowieczna tradycja datowała Ewangelię Jana⁵². Jednak w komentarzu do Ewangelii Mateusza zesłanie Jana odnosi do czasów Trajana.

Sulpicjusz Sewer (363–420) mówi o zesłaniu Jana apostoła za Domicjana⁵³.

Ekumeniusz (pierwsza połowa VI wieku), retor i filozof, w swym komentarzu do Apokalipsy powołuje się na Euzebiusza i utrzymywał, że księga ta powstała w czasach Domicjana⁵⁴.

Andrzej z Cezarei preferował późne datowanie Apokalipsy, a w swoim komentarzu kilkakrotnie polemizuje ze zwolennikami wczesnego datowania. Oznacza to, że w jego czasach byli zwolennicy wczesnego datowania.

Arethas z Cezarei, komentując Ap 1, 9, powołał się na Euzebiusza i stwierdził, że zesłanie miało miejsce za Domicjana⁵⁵, jednak w komentarzu do Ap 7, 4–8 utrzymywał, że Apokalipsa została napisana przed zniszczeniem Jerozolimy (18, 19). Arethas pisał około roku 900. W Ap 1, 9 ewidentnie zależny jest od Ekumeniusza⁵⁶.

48 Epiphanius, *Haeresies*, 51, 13. 33, [w:] *Sancti Patris nostri Epiphanius opera omnia*, accurate J.-P. Migne, Lutetiae Parisiorum 1857, kol. 909–910, 949–950 (Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, 41).

49 Por. K. L. Gentry, *Before Jerusalem Fell. Dating the Book of Revelation*, dz. cyt., s. 104.

50 Pseudo-Augustine, *Quaestiones Vetus et Novi Testamenti*, 76, 2, [w:] *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia*, accurate J.-P. Migne, Paris 1845 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 35).

51 Theophylactus, *Enarratio in Evangelium Joannis*, 1133–1134, [w:] *Theophylacti Bulgariae archiepiscopi Opera quae reperiri potuerunt omnia*, accurate et denuo recognoscente J.-P. Migne, Parisiis 1864 (Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, 123).

52 Taką datę podają kolofony w takich rękopisach Nowego Testamentu jak rękopisy rodziny Lake'a (f³) i minuskuł 124. Rękopisy rodziny Ferrara (f³), za wyjątkiem minuskułu 124, podają rok 30.

53 Sulpicius Severus, *Chronicorum*, II, 31, [w:] *Quinti saeculi scriptorum opera omnia*, accurate J.-P. Migne, Parisiis 1845 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 20).

54 Διά τὸν Ἰησοῦν, φησί – τοῦτο γὰρ τὸ ἐν Ἰησοῦ – καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ τὴν μαρτυρίαν, ἣν ἐγὼ ἐμαρτύρησα τὸ Εὐαγγέλιον αὐτοῦ κηρύξας, ἐγενόμην φησίν, ἐξόριστος ἐν τῇ Πάτμῳ. τοῦτο δὲ παθεῖν αὐτὸν ὁ Εὐσέβιος ἰστορεῖ ἐν τῷ Χρονικῷ Κανόνι ἐπὶ Δομετιανοῦ τοῦ βασιλέως. (*Oecumenii Commentarius in Apocalypsin*, ed. M. de Groote, Lovanii 1999, s. 74–75).

55 Arethas, *Apocalypsis*, 654.

56 Διά τὸν λόγον τοῦ θεοῦ. Λόγον φησί τοῦ θεοῦ καὶ μαρτυρίαν τὸ Εὐαγγέλιον ο ἔγραψεν. Ἐξόριστον δὲ αὐτὸν γενέσθαι ἐν Πάτμῳ τῇ νῆσῳ ὑπὸ Δομετιανοῦ, Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου ἐν τῷ Χρονικῷ αὐτοῦ

Badacze dawno temu zauważyli, że Arethas opiera się na komentarzach różnych autorów, głównie Andrzeja z Cezarei i Ekumeniusza, których nie uzgadnia z sobą w zadowalającym stopniu i dlatego zawiera sprzeczności w swoim komentarzu. Przykładem jest interpretacja 12 rozdziału Apokalipsy, w której raz idzie za Andrzejem z Cezarei, a raz za Ekumeniuszem.

Doroteusz z Gazy (505–565) był zdania, że apostoł Jan został zesłany na wyspę Patmos za cesarza Trajana ze względu na głoszenie słowa Pana w Azji. Na wyspie Patmos napisał swoją Ewangelię, a po śmierci Trajana wrócił do Efezu, gdzie mieszkał gościnnie u wzmiankowanego przez Pawła Gaiusa i dożył tam wieku 120 lat. Doroteusz przyznaje jednak, że niektórzy są zdania, iż zesłanie nastąpiło za Domicjana. Ze wzmianki Doroteusza wynika raczej, że zesłanie nastąpiło niedługo po przybyciu apostoła do Azji Mniejszej, ponieważ zajmował się głoszeniem Ewangelii („Euangelium Domini Iesu Christi in Asia praedicavit”) i z tego powodu został zesłany („propter verbu Domini exilio damnatus est”)⁵⁷.

Doroteusz jest jednym z lepszych przykładów mieszania tradycji. Na wyspie Patmos powstała Ewangelia, nie Apokalipsa, Gaius z Rz 16, 23 został utożsamiony z Gaiusem z 3 Jana 1, w którego domu zamieszkał Jan apostoł.

8. Inne źródła

Powstała w V wieku *Peszitta* pierwotnie nie zawierała Apokalipsy, natomiast powstałe później przekłady Filoksena z Mabbug i Tomasza z Heraklei we wstępie do Apokalipsy zamieszczają wyjaśnienie: „Objawienie, które zostało dane Janowi Ewangeliście przez Boga na wyspie Patmos, na którą został zesłany przez cesarza Nerona”.

Niektóre minuskuły umieszczają Apokalipsę zaraz po Ewangeliach (60, 792, 1006, 1064, 1328, 1551, 2323, 2643), inne po Ewangeliach i Listach Pawła (1772, 1934, 1948, 1955, 1957, 2004), a jeszcze inne po Dziejach Apostolskich (1859, 2186). Większość rękopisów umieszcza Apokalipsę na końcu Nowego Testamentu, głównym tego powodem nie była późna data Apokalipsy, lecz

---

Βιβλίω παρατίθεται.

57 *Dorothei episcopi Tyri qui sub Constantino magno vixit, De vita ac morte Prophetarum, & Apostolorum, Synopsis*, [w:] Sulpiti Severi Aquitani *Sacre Historiae a Mundi Exordio ad sua usq. tempora deductae*, Parisiis 1560, s. 145.

wzorowanie się na porządku ksiąg Septuaginty, w której ostatniej części umieszczono księgi prorockie.

Isaac Newton przypuszczał, że Polikarp otrzymał księgę Apokalipsy w czasie śmierci Domicjana, albo Jan na nowo zredagował wtedy to dzieło. Stąd wynikała pomyłka Ireneusza⁵⁸. Być może pomyłka wynikała stąd, że śmierć autora Apokalipsy zbiegła się ze śmiercią Domicjana⁵⁹.

Wnioski końcowe

Wiązanie autorstwa Apokalipsy czy to z apostołem Janem, czy z prezbiterem Janem przemawia na rzecz wcześniejszego datowania tej księgi. Każdy z nich, gdyby dożył końca panowania Domicjana, musiałby mieć około 90 lat. Zesłanie na Patmos wiązało się z ciężką pracą w kamieniołomach, należy więc wątpić, by w tak podeszłym wieku zsyłano kogokolwiek do tej pracy. Tradycja przypisująca autorstwo Apokalipsy apostołowi Janowi i datująca jej powstanie na czasy Domicjana najprawdopodobniej powstała w wyniku pomyłki Ireneusza.

W XIX wieku często sięgano po argument, że Ireneusz jest pierwszym autorem, który wypowiada się na temat datowania Apokalipsy, a korzysta z najlepszego możliwego źródła (ucznia apostołskiego)⁶⁰. Dzisiaj stosunek do Ireneusza nie jest już bezkrytyczny, niemniej we współczesnej egzegezie nadal wielkim zaufaniem cieszy się przekaz pochodzący od Ireneusza. O Domicjanie mają także mówić Klemens Aleksandryjski i Orygenes, pomimo iż nie nazywają rzymskiego cesarza imiennie. Henry Barclay Swete z wielkim wysiłkiem przekonuje, że najstarsza tradycja powstania Apokalipsy odnosi do czasów Domicjana⁶¹. Zostało to bezkrytycznie podjęte przez następne pokolenia biblistów i od tego czasu utrzymuje się przekonanie, że wcześniejsze głosy tradycji przemawiają na rzecz późnego datowania, a opinie na rzecz wczesnego datowania pojawiły się później⁶². Dominuje pogląd, że tradycja

58 I. Newton, *Sir Isaac Newton's Daniel and the Apocalypse*, ed. W. Whitla, London 1922, s. 295.

59 Hieronim, *Epistola ad Galatas*, 3, 6.

60 „Irenaeus is not only the most ancient writer on this subject, but was a disciple of Polycarp, who was personally acquainted with St. John. Consequently Irenaeus had the very best information on this subject” (J. C. Woodhouse, *The Apocalypse or Revelation of Saint John*, London 1805, s. 19).

61 „Early Christian tradition is practically unanimous in assigning the Apocalypse to the last years of Domitian” (H. B. Swete, *The Apocalypse of St. John*, London 1906, s. XCV).

62 „This evidence almost unanimously assigns to the last years of Domitian” (R. H. Charles, *A Critical and Exegetical Commentary on the Revelation of St. John*, dz. cyt., t. 1, s. xci). „Undoubtedly a strong

przemawia na korzyść późnego datowania. Niestety przekaz Ireneusza jest mało wiarygodny i jest wynikiem pomyłki. Ireneusz myli i miesza tradycje, niedokładnie cytuje dzieło Papiasza, toteż bezkrytyczne przyjmowanie przekazu Ireneusza jest nieuzasadnione.

Bardzo wcześnie doszło do nałożenia dwóch tradycji: związanej z Janem Apostołem i dotyczącej Jan Prezbitera. Przemieszanie tych tradycji jest widoczne u Ireneusza. Porządkując rozmaite nawzajem przeplatające się nurty wczesnej tradycji, należy przyjąć, że nurt tradycji łączący śmierć Piotra i Pawła z zesłaniem Jana na Patmos posiada cechy pierwotności i oryginalności, i prawdopodobnie pochodzi z I wieku. Pojawia się on u Tertuliana, Pseudo-Prochorusa i Euzebiusza. Nawet część autorów datujących Apokalipsę na czasy Domicjana utrzymuje, że została napisana w 32 roku po wniebowstąpieniu bądź w czasach wojny żydowskiej, co dowodzi, że są to pierwotne i oryginalne informacje, i nie zostały całkowicie uzgodnione z całością poglądów zwolenników późnej datacji. Hieronim podaje, że Jan zmarł w 68 roku po pasji Chrystusa.

Na uwagę zasługuje również wątek tradycji mówiący o działalności Jana po powrocie z wyspy Patmos, miał wtedy założyć wiele kościołów w Azji Mniejszej. Głosy tradycji niewiele albo wręcz nic nie mówią o działalności Jana w Efezie przed zesłaniem na Patmos (Klemens Aleksandryjski, Pseudo-Prochorus, Doroteusz). Został tam zesłany zaraz po przybyciu do Efezu.

Innym nurtem tradycji, również godnym uwagi, jest przekaz mówiący, że śmierć Jana nastąpiła na początku panowania Trajana. Prawdopodobnie chodziło o Jana Prezbitera, którego mieli okazję służyć Papiasz i Polikarp.

---

argument in favour of a Domitianic date is the fact that the earliest and the weightiest external witnesses attest it" (D. Guthrie, *New Testament Introduction*, Downers Grove 1970, s. 956). „While Clement of Alexandria and Origen in the early third century do not actually use the name of Domitian, there is little doubt that he is the emperor they have in mind" (R. H. Mounce, *The Book of Revelation*, Grand Rapids 1998, s. 16). „The testimony of the earliest patristic authors supports a date during the time of Domitian" (G. K. Beale, *The Book of Revelation*, dz. cyt., s. 19). „Though most ancient Christian authors, apparently dependent on Irenaeus, thought that Revelation was written toward the end of the reign of Domitian, a few have suggested it was written earlier, during the reign of Claudius, Nero, or Galba, while others thought that it was written after the death of Domitian, during the reign of Trajan (the ancient evidence summarized in Swete, XCIX–C; Charles, L : XCI–XCIII)" (D. Aune, *Revelation*, dz. cyt., s. LVIII). „Najstarsze z nich mówią o wygnaniu Jana na Patmos i o napisaniu Apokalipsy w ostatnich latach panowania cesarza Domicjana (81–96)" (F. Gryglewicz, S. Mędała, *Apokalipsa św. Jana*, [w:] *Wstęp do Nowego Testamentu*, red. R. Rubinkiewicz, Warszawa 1996, s. 517).

Ireneusz jako małe dziecko mógł pomylić przekaz Polikarpa, co stało się powodem zamieszania.

Przekazy wielokrotnie myliły też Ewangelię Jana z Apokalipsą, a informacje pierwotnie przypisywane jednej księdze później bywały odnoszone do drugiej. Dlatego w jednych źródłach czwarta Ewangelia datowana jest na 32 rok po wniebowstąpieniu, a w innych na czasy Domicjana. Na oryginalną wygląda tradycja odnosząca powstanie Ewangelii Jana do czasów Domicjana. Prawdopodobnie stało się to powodem późniejszej pomyłki dla datowania Apokalipsy, którą niesłusznie uznano za księgę późniejszą.

Abstrakt

Datowanie Apokalipsy w świetle głosów tradycji

Głosy tradycji dotyczące daty Apokalipsy są niejednorodne. Według starożytnych źródeł księga ta została napisana za cesarza Klaudiusza, Nerona, Domicjana oraz Trajana. Wśród tych wskazań najsilniejsze wsparcie uzyskuje cesarz Domicjan. Pierwszym zwolennikiem takiego datowania był Ireneusz. Pogląd Ireneusza był cytowany przez Euzebiusza, Wiktoryna, Hieronima i kilku innych Ojców Kościoła, stał się poglądem dominującym ze względu na przekonanie, że Ireneusz był uczniem ucznia Jana Apostoła, autora Apokalipsy. W rezultacie Ireneusz był powszechnie traktowany jako najlepsze źródło informacji na ten temat. Ten pogląd dominuje wśród biblistów po dzień dzisiejszy. Świadectwa na rzecz powstania Apokalipsy w czasach Nerona są nawet starsze, ale nie mają tak silnego oparcia wśród autorytetów. Pogląd ten był odrzucany przez większość ojców Kościoła. Obecnie jedynie niektórzy bibliści opowiadają się za czasami Nerona, jako datą powstania tej księgi.

Słowa kluczowe: Apokalipsa; datowanie; Neron; Domicjan; Ireneusz; Euzebiusz; Tertulian; Wiktoryn; Hieronim

Abstract

Dating the Book of Revelation in Light of Tradition

Christian tradition has not been consistent with regards to the date of the Book of Revelation. According to ancient sources, the book was written under Claudius, Nero, Domitian, or Trajan. Among these four traditions, the strongest is that associated with Domitian. The first proponent of this view was Irenaeus. He was quoted by Eusebius, Victorinus, Jerome and several other Church Fathers, because they believed he was a disciple of a disciple of John the Apostle, the author of the Book of Revelation. Consequently, Irenaeus was commonly treated as the best source of information on this subject. This view was dominant among Biblical scholars until the present day. Evidence for the earlier date under Nero is even older, but not as strong. This view was rejected by majority of Church Fathers. At the present time, only some scholars prefer the Neronic date.

Keywords: Revelation; dating; Nero; Domitian; Irenaeus; Eusebius; Tertullian; Victorinus; Jerome

References

- Aune, D. E. (1997). *Revelation*. Dallas, Texas: Word Books Publisher.
- Beale, G. K. (1999). *The book of Revelation. A commentary on the Greek text*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans.
- Charles, R. H. (1920). *A Critical and Exegetical Commentary on the Revelation of St. John. With introduction, notes, and indices; also the Greek text and English translation. Vol. 1*. Edinburgh: T. & T. Clark.
- Epiphanius. (1857). *Sancti Patris nostri Epiphani opera omnia*. Lutetiae Parisiorum.
- Gentry, K. L. (1989). *Before Jerusalem fell. Dating the book of Revelation. An exegetical and historical argument for a pre-A.D. 70 composition*. Tyler, Texas: Institute for Christian Economics.
- Groote, M. de. (1999). *Oecumenii commentarius in Apocalypsin*. Lovanii: Peeters.
- Guthrie, D. (1981). *New Testament introduction* (3rd ed.). Downers Grove: InterVarsity Press.
- Hort, F. J. A. (1908). *The Apocalypse of St. John I–III. The Greek text. With introduction, commentary, and additional notes*. London: Macmillan and Co.
- Linke, W. (2010). Data powstania i temat główny Apokalipsy Jana we wczesnej tradycji kościelnej. In W. Linke (Ed.), *Trud w Panu nie jest daremny (por. 1 Kor 15, 58). Studia ofiarowane Księdzu Profesorowi Doktorowi Habilitowanemu Janowi Załęskiemu w 70. rocznicę urodzin*. Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów.
- Mędała, S., & Gryglewicz, F. (1996). Apokalipsa św. Jana. In R. Rubinkiewicz (Ed.), *Wstęp do Nowego Testamentu*. Poznań: Pallottinum.
- Migne, J.-P. (Ed.). (1845). *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomus tertius, pars altera*. Paris.
- Mounce, R. H. (1998). *The Book of Revelation*. Grand Rapids, Mich: W. B. Eerdmans.
- Newton, I. (1922). *Sir Isaac Newton's Daniel and the Apocalypse. With an introductory study of the nature and the cause of unbelief, of miracles and prophecy*. (W. Whitla, Ed.). London: John Murray.
- Robinson, J. A. T. (1976). *Redating the New Testament*. London: S.C.M. Press.
- Sandoval, C. (2010). *Can Christians Prove the Resurrection? A Reply to the Apologists*. Victoria: Trafford Publishing.
- Schaff, P. (1950). *History of the christian church*. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.
- Severus, S. (1560). *Sulpitii Severi Aquitani Sacrae historiae a mundi exordio ad sua usq. tempora deductae, libri duo. Item Dorothei episcopi Tyri, qui sub Constantino Magno vixit, de vita prophetarum & apostolorum synopsis. Quibus accessit rerum & verborum index copiosus*. (J. Faber, Ed.). Parisiis: Apud G. Guillard & A. Warencore.
- Status, P. P. (2003). *Silvae*. (D. R. Shackleton Bailey, Ed.). Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Swete, H. B. (Ed.). (1906). *The Apocalypse of St. John. The Greek text, with introduction notes and indices*. London: Macmillan & Co.
- Theophylactus, & Migne, J.-P. (1864). *Theophylacti Bulgariae archiepiscopi Opera quae reperiri poterunt omnia*. Parisiis.
- Woodhouse, J. C. (1805). *The Apocalypse or, the revelation of Saint John. Translated with critical notes, critical and explanatory*. London: Printed for J. Hatchard.
- Woods, D. J. (1990). *Status' "Silvae" and John's "Apocalypse": Some Parallel and Contrastive Motifs*. Dallas Theological Seminary.
- Zwiep, A. W. (2004). *Judas and the choice of Matthias. A study on context and concern of Acts 1 : 15–26*. Tübingen: Mohr Siebeck.